

LETÚNT NÉPEK WIKIPÉDIÁJA

SIMON ZSOLT

Harald Haarmann:

Letúnt népek lexikona

Az akkádoktól a vikingekig

Ford. Tarnói Judit

Corvina Kiadó, Budapest, 2008. 205 oldal, 3990 Ft

(*Lexikon der untergegangenen Völker.*

Von Akkader bis Zimbern. Beck, München, 2005.)

Letúnt népekről lexikont kiadni jó ötlet. Magyarul hasonló kötet nem érhető el, s emiatt a tudnivalókat különböző színvonalú munkákból lehet csak többé-kevésbé összeszedni. Továbbá nyilvánvalóan felkelti a nagyközönség érdeklődését, és így alkalmat ad arra, hogy a tudományos kutatások eredményeit tömören, olvasmányos formában megismerhessék, sőt, ha a kötet megfelelő, akár a BA-ből-csészézképzésben is hasznát lehetne venni. Ráadásul e kötet vékony, még épp megfizethető, így valószínűleg nagyobb népszerűsége tesz szert, mint az igencsak korpulens és méregdrága *A világ nyelvei* című kötet – amely ráadásul hullámszó színvonalú.¹

Letúnt népekről lexikont írni viszont nem egyszerű. A kutató ugyanis nem lehet egyszerre specialistája az ékírásos kultúráknak, a népvándorlás korának és a latin-amerikai civilizációknak, hogy csak három igen eltérő területet említsek (*nota bene*: a recenziens sem). Ezért célszerű az ilyen köteteket csapatmunkában írni. De mindig akadnak vállalkozó szellemű kutatók, mint jelen esetben Harald Haarmann, aki úgy gondolja, egyedül is meg tud oldani efféle feladatot,

1 ■ Fodor István: *A világ nyelvei*. Akadémiai, Bp., 1999. Néhány kritikai megjegyzéshez lásd Fejes László – Tillinger Gábor: Uráli szócikkek az *A világ nyelvei* című kötetben. <http://nytud.hu/~fejes/vny.htm> (2008. augusztus 25.) és a recenziensről: Új kézikönyv a világ nyelveiről. *BUKSZ*, 16 (2004) 32. old., 25. j., 35. old., 50. j., 36. old., 60. j.

2 ■ *Kleines Lexikon der Sprachen. Von Albanisch bis Zulu*. Beck, München, 2002.; *Sprachenalmanach. Zahlen und Fakten zu allen Sprachen der Welt*. Campus, Frankfurt – New York, 2002.

3 ■ A térkép a 40. oldalon van, és nem a 39. oldalon (24. és 25. old.); *soknemzetiségű* soknemzetiségű helyett (9. old.); Cavalli-Sforza 1955 helyesen 1995 (12. old.); *tolttélok* toltékok helyett (26. old. térképe); James *Fennimore* Cooper (28. old.); *Natuf*, *Jericho*, *Hacilar* (kétszer) Natuf, Jericho és Hacilar helyett (39. old.); *Tell Mardikh* Tell Mardikh helyett (57. old.); *egyptomania* (59. old.); *Kákosy 1779* helyesen [Kákosy 1979] (60. old.); *Po* folyó (65. old.); *Phüülsztiem* (70. old.); *kigyóarsárkány* (89. old.); *Kaldí* isten Haldi helyett (107. old.); *rómaik* (122. és 174. old.); a Kizil Irmak folyó nevét háromszor sem sikerült leír-

különösen mivel úgys ír évente egy lexikont a nyelvekről,² ugyanakkor egyik szóba jövő területnek sem specialistája, hiszen szociolingvisztikával foglalkozik. Ezenfelül – e kötet bibliográfiájában is bőven idézett, különféle, meglehetősen ködös művelődéstörténeti és vallástörténeti eszmefuttatások mellett – újabban annak szenteli munkásságát, hogy feltételezett – és csak közvetlen munkatársai által elfogadott – hipotézisét a „dunai civilizáció” írásáról különféle fórumokon, többek között e kötetben is (lásd még lentebb), illetve a komoly tudósokat már nevével is elriasztó, amerikai intézményen (*The Institute of Archaeomythology*) keresztül népszerűsítse (elrettentésül érdemes megtekinteni „szakmai” tevékenységüket az intézet honlapján).

Mindettől függetlenül a kötet természetesen lehetne jó, különösen annak a manapság itthon ritka jelenségnek a fényében, hogy a kiadó szaklektort is alkalmazott, méghozzá magának Komoróczy Gézának a személyében. A kötet azonban így sem lett jó.

De kezdjük az elején. Az ízléses, bár zavaróan sok nyomdahibával tarkított,³ kemény fedeles könyv a bevezetést és a használati útmutatót követően (7–16. old.) kétszáz szócikket tartalmaz, s bibliográfiával és népnévmutatóval zárul. A szövegtést nagyobb régiókat bemutató – bár ahistorikus – térképek segítik. A 72. oldal térképe azonban téves is, rossz helyre kerültek ugyanis a phrygók, a galaták és az urartuiak: a phrygót nemcsak Kis-Ázsia északnyugati szegletében beszélték, hanem Közép-Anatóliában (pl. Gordion, Boğazköy, Kerkenes Dağ) és Kappadókiában is (Tyana).⁴ A galaták pedig nem Nyugat-Kis-Ázsiában, hanem Közép-Anatóliában; az urartui pedig

ni (*Kizil Irmak*, 76. és 126. old., *Kizil Irmak*, 78. old.); Melchert 2002 2003 helyett (125. és 194. old.); a *hk3 h3stw.t* (93. old., a *hyksósok* egyiptomi neve) helyesen *h3q3w h3swt; uygarliklari* *uygarliklari* helyett (187. old.); *darskie* *dardskie* helyett (uo.); *civization* (192. old.); *terme die* *Diocleziano* (194. old.). A délszlávok az „i. e. 5. század óta” vándorolnak be Thrákiába állítás (175. old.) nemcsak nyomdahibás (i. sz. a helyes), de téves is (helyesen VII. sz.).

4 ■ Lásd pl. az összegyűjtött óphryg feliratgyűjtemény: Claude Brixhe – Michel Lejeune: *Corpus des inscriptions paléophrygiennes*. ADPF, Paris, 1984 (kiegészítések: *Kadmos*, 41 (2002) 1–102. old. & 43 (2004) 1–130. old.; a nemrégiben talált Kerkenes Dağ-i feliratokhoz lásd Claude Brixhe – Geoffrey D. Summers: *Les inscriptions phrygiennes de Kerkenes Dağ (Anatolie centrale)*. *Kadmos*, 45 (2006) 93–135. old.). Még az úphryg lecsökent területe is nagyobb, hiszen legdélibb határa a Konya – a Tuz Gölü északi csücske – Eskişehir – Kütahya vonalon fut (Claude Brixhe: *Phrygian*. In: Roger D. Woodard [ed.]: *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. Cambridge University Press, 2004. 779. old.).

nem Észak-Közép-Anatóliában, a Halys torkolatánál, hanem Kelet-Anatóliában, a Van-tó vidékén (a térképen szerepelnek továbbá az értelmezhetetlen „óeurópaiak” is, róluk lesz még szó.)⁵

Hogyan definiálja a szerző a „letúnt nép” nem éppen könnyen meghatározható fogalmát? Így: „akkor mondhatjuk, hogy egy nép letúnt, ha utódai más népektől elkülönülve már nem képeznek politikai, kulturális, nyelvi egységet” (7. old.). Bár a szerző ezt a definíciót „pragmatikusnak” véli (uo.), a ködös „utódai” szóval a könyve felét kiiktatásra ítélné, hiszen például a rómaiak, aztékok, alánok, szogdok stb. nyelvi utódai ma bizony elkülönült nyelvi, kulturális és sokszor politikai egységet is alkotnak. Ha mondjuk egyszerűen csak „ma már” állt volna a definícióban, az valóban pragmatikus lett volna, hiszen bárhogy utódai is nyelvi szempontból az olaszok, a nahuatlok, az oszétok és a jaghnóbiak a fentebbi csoportoknak, azon népek ma már valóban nem alkotnak önálló politikai stb. egységet.

A haarmanni definícióból az is következik, hogy a címszavak mind nyelveket, mind politikai entitásokat, mind régészeti kultúrákat is magukba foglalnak (ezenfelül áttekintő, az egyes kontinenseket, nagyobb földrajzi térségeket,⁶ nyelvcsaládokat bemutatókat is). Azt azonban nem árulja el a szerző, melyek voltak a kötet *válogatási* szempontjai, ugyanis, bár erről nem esik szó, a kötet nem teljes. Négy fő problémakört lehetne megemlíteni: az első a kimaradt, noha írásbeliséggel rendelkező nyelvek esete, lettek legyen bármily kicsinyek is, mint például az ókori kis-ázsiai sidéi és pisidai vagy az Égeikumból a lémnosi – a szerzőnek valószínűleg nem tűnt fel, hogy az etruszk nemcsak a ractusszal rokon, mint azt vélelmezi (66. old.), hanem a lémnosival is, mint az közismert. A második probléma a nagyobb, nyelvi és kulturálisan egységes csoportok alegységeinek indokolatlan kiemelése: például miért kell a helvéteket külön címszónak felvenni, vagy ha őket felvesszük, akkor a többi gall törzset miért nem? A harmadik az Európán kívüli nagyobb csoportok, például az észak-amerikai indián törzsek közötti tallózás. Miért kapnak önálló címszót a huronok meg a powhatanek, míg mások nem? A powhatanél az indok nem más, mint az e törzsből származó Pocahontas, aki a címszó nagy részét kiteszi. A mezo- és dél-amerikai régészeti kultúrákat is nagy részletességgel taglalja a kötet (a maják és az inkák mellett Teotihuacán, Chavín, Huari, Nazca, Tiahuanaco stb.), viszont még az ismertebb, jelentősebb észak-amerikai kultúrákat (például a Hopewell-kultúra, a hohokamok, mogollonok) sem említi meg (csak az anaszákat). A negyedik, hogy – helyesen – felvett nagyobb, rekonstruált csoportokat is (mint például kelták, germánok, indoeurópaiak,⁷ uráliak), de miért nincsenek mondjuk sémik és afroázsiaiak? A miértekre nem derül fény sehol.⁸

A címszavak maguk a következőképpen épülnek fel: a népvétet a különböző nyelvű változatok követik (elsősorban a latin és a görög), és az, földrajzilag hová köthetők. Majd rövid történelmi, társadalmi és

kulturális áttekintés következik, továbbá az adott népsorsát illető kérdések. Minden egyes címszó szakirodalmi válogatással zárul.

Az áttekintő részben sajnos többször olyan kitételek is vannak, melyek legalábbis feleslegesek (Asterix emlegetése a galloknál, 80. old.), vagy nem tartoznak oda: mint az arámi címszóban az, hogy az „arab” számok az Abbászidák által Bagdadba hívott indiai matematikusok révén honosodtak meg arab területen (32. old.), vagy hogy a Nazca-vonalakat a helyszínen bérelhető kisrepülőgépekből lehet megsejteni (!), ahol is az egyik ábrát kettévágja a Panamerican Highway. Azt végképp nem tudom, mi szükség azt megemlíteni, hogy van, aki szerint földönkívüliek alkották meg a Nazca-vonalakat (140. old.).⁹

A címszavak olykor humángenetikai ismereteket is tartalmaznak, mivel „kétségtelen, hogy vannak érdekes egybeesések a genetikai és kulturális, elsősorban nyelvi rokonság között, amelyekből következtetéseket lehet levonni a népek vándorlásait illetően” (9. old.). Ez a felfogás meglehetősen naiv, s ráadásul a nyelvészek és antropológusok egyáltalán nem osztják, éppen azért nem, mert eddig nem igazán sikerült meggyőzően kimutatni ilyen „érdekes egybeeséseket”.¹⁰ Ami pedig a vándorlásokat illeti, maga Haarmann szolgáltatja a legjobb példákat arra, hogyan lehet a genetikai adatokat naivan felhasználni, avagy a genetikai adatokkal kritikátlanul visszaélni, amikor két géngyakorisági térkép alapján, olasz kutatókat követve, „indoeurópai” és

5 ■ Térképekhez lásd pl. Yves Lafond: *Kelten*. DNP, 6 (1999) col. 389–390.; ill. Michael Roaf: *A mezopotámiai világ atlasza*. Ford. Dezső Tamás. Helikon – Magyar Könyvklub, Bp., 1998. 173. old.

6 ■ Nem állítható, hogy a preindoeurópai mediterrán népek közül egy sem maradt fenn (71. old.), hiszen a baszk mindmáig él. Haarmann-nal ellentétben, ebbe a csoportba nem szokás besorolni a közel-keleti és észak-afrikai népcsoportokat, sem a kelta keltibéreteket, sem az indoeurópai elyimosokat (uo.).

7 ■ Az az állítás, hogy az indoeurópai alapnyelvre a „protoindoeurópai” megjelölés honosodott meg, a korábbi „indogermán” helyett (99. old.), téves, egyszerűen az angol és a német szaknyelv különbségéről van szó (*Proto-Indo-European*, ill. [*Ur*] *Indogermanisch*). Az az állítás pedig, hogy „a kutatásban a legősibb indoeurópai népek megjelölésére a »protoindoeurópaiak« elnevezés honosodott meg” (uo.) egyszerűen értelmetlen és téves.

8 ■ Hiányoltam továbbá például a szkíreket, akiknek uralkodócsaládjából származott Odoaker, aki közismerten fontos szerepet játszott a Nyugatrómai Birodalom végnapjaiban; vagy a pannonokat – pedig, ha máshol nem is, épp egy magyar kiadásban igencsak helyük lett volna.

9 ■ Majdnem ilyen felesleges taglalni az amerikai M. Bernal elméletét is (60. old.), aki szerint a görögség és a görög kultúra főként egyiptomi és ókori keleti hatásokból alakult ki – ez a „hipotézis” szakemberek körében igencsak komoly megrökönyödést keltett, vö. Mary R. Lefkowitz – Guy MacLean Rogers (eds.): *Black Athena Revisited*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1996. tanulmányait.

10 ■ Az efféle elméletek kritikájához lásd Richard T. O. O’Grady et al.: *Genes and Tongues*. *Science*, 243 (1989) 1651. old.; J. H. Moore: *Putting anthropology back together again: the ethnogenetic critique of cladistic theory*. *American Anthropologist*, 96 (1994) 925–948. old.; uó: *The end of a paradigm*. *Current Anthropology*, 36 (1995) 530–531. old.

11 ■ Hasonló a helyzet a lykiaiaval (magyarul lykők), ahol azonban az eredeti alak csak a késő bronzkori elődeikre alkalmazott hettita Lukka megjelölésből látszik. Nagyon valószínű, hogy ez a helyzet a luvijaiaval is, de itt maguk a hettita alakok nem egyértelműek, s ezért a magyar nyelvű szakirodalomban is elég komoly inga-

„uráli” genotípusról beszél (12–13. old. ábrái) – pusztán azért, mert egybeesnek az általa vallott (de feletébb vitatott) őstörténeti elképzelésekkel.

A magyar fordítással egy komoly gond van, és az épp a népnevek (holott igyekeztek tekintettel lenni a magyar szakirodalom névhasználatára, 15–16. old.). Teljesen rossz az a típusú fordítás, amikor a fordító az adott régió nevéből képezi a neveket, pl. aquitániai, dardániai (97. old.), káriai, lydiai, raetiai. Ezekben az esetekben ugyanis a régió kapta a nevét az adott nyelvről, vagyis Aquitánia az aquitánokról, Dardánia a dardánokról, Kária a károkról, Lydia a lydökről, Raetia a raetusokról – ezt a latin vagy görög népelnevezések világosan mutatják: aquitanus, dardanus, kár, lydos (sőt újasszír luddu), raetus. A helyes névvaltozat csak az aquitánok, a károk és a lydök esetében szerepelt, ott is csak alternatívaként. Ugyanígy a germán Rug(i)i magyarul rugiak, és nem rugiaiak. Ez olyan, mintha a dán nyelvet dániainak hívnánk.¹¹ Más kérdés, hogy utána létrejöttek olyan formák is, amelyeket valóban a régió nevéből képeztek, amelyek másodlagosan valóban jelenthették az adott népet is – de hibás gyakorlat ezt egyenértékűnek megtenni az eredeti népnévvel. Ezt a hibás gyakorlatot nyilván támogatja, hogy a megadott latin vagy görög formák olykor már a másodlagos, a régiónevből képzett alakok (Lydioi/Lydii Lydoi/Lydi helyett). Ugyanakkor a fordító – az itthoni gyakorlattal is összhangban – illíri-nek fordította az Illyrioi/Illyrii népet. A latin közveti-

dozás tapasztalható e nevet illetően, a hettita alakok elemzéséhez lásd Paul Widmer: Λυδία. Ein Toponym zwischen Orient und Okzident. *HS*, 117 (2004) 199–200. old. áttekintését (magam a *luvi* alakot használok, amelyből minden adatolt forma szabályosan levezethető). A cantaberiek (*Cantabri*, innen Cantabria) is helyesen cantaberek.

12 ■ Hasonlóképp száli frankok kellene a salius frankok helyett és ripuári frankok a Rajna-frankok/Ripuári megjelölés helyett. Az angli és a burgundi nép esetén a filológiai hűségnek kedvezett a fordító (lásd még ánglius), de valószínűleg a már meggyökeresedett „angol” és „burgund” megjelölés célszerűbb lett volna.

13 ■ Azon lehet vitatkozni, hogy a lineáris elámi írás „vonalas” magyarázása megfelelő-e (61. old.).

14 ■ További hibák: a „I. e. 2000 körül a protoárja kulturális együttélés kibővül, bevonva nyugati irányban az irániakat és keleti irányban az indoáriákat” (33. old.) értelmetlen mondata félrefordítás („Um 2000 v. Chr. gliedert sich der proto-ar. Komplex weiter aus in einen westl. Komplex, die Iranier, und in einen östl. Komplex, die Indo-Arier”). Nem Lugdunum városa (80. old.), hanem az adott provincia kapta a Lugdunensis nevet (vö. „Diese Stadt war [...] namengebend für die zentrale Provinz [...], die während der Regierungszeit des Augustus [...] in Lugdunensis umbenannt wurde”). Természetesen nincsenek „speciálisan ibér jellemzőket mutató spanyol kulturális hagyományok” az i. e. 6. században (95. old., vö. „waren sie [= die Iberer] das bekannteste und einflussreichste Volk in vorröm. Spanien. Kulturtraditionen mit spezif. iber. Charakteristika lassen sich frühestens für das 6. Jh. v. Chr. identifizieren”); a rómaiak nem elismerték (141. old.), hanem visszaállították (restituiert) Numidia provinciát. A szerzőhöz köthetőek viszont az alábbi eseten megfogalmazások: „nyelvük sajátos helyzete alapján tudni lehet, hogy az eteociprusiak nem voltak sem indoeurópai, sem sémi származásúak” (63. old. a „sajátos helyzet” azt jelenti, hogy nyelvük megfejtetlen – de akkor honnan lehet mindezt tudni?); „ebben a formában téve fel a kérdést, talán közelebb kerülünk az ethnikai átalakulási folyamat tisztázásához, amellyel a probléma kapcsán itt dolgozunk van” (64. old.); „ez a név [Mittani – S. Zs.] a hurrik birodalomalapításával áll összefüggésben” (134. old.).”

téssel létrejött „fríg” fordítás viszont vitatható, hiszen akkor a lydöknél is használhatnánk hasonlóképp a líd megjelölést (a könyv ugyan a Phrügioi megjelölést adja, de az eredeti görög népnév a Phryx, a Phrügioi ismét a tartománynevből lett képezve). Am az a legnagyobb baj, ha nem létező terület után nevezik el őket, így lettek a messapiusok messapiaiak, az auruncusok auruncaiak (az ausoniai pedig a fentiek szellemében helyesen auson). Azon is lehetne vitatkozni, hogy a magyar szakirodalomban már meggyökeresedett neveket (oszk, szabell, sabin) eredeti latin formájukban (oscus, sabellus, sabinus) kell-e megadni (ráadásul a magyar alak megemlítése nélkül, átmeneti megoldás a venetusok/venétek).¹² Már anyanyelvi probléma az, hogy a jüt és a lyd többes száma magyarul jütök és lydök, nem pedig jütek és lydek; a kymro nyelv (113. és 151. old.) pedig magyarul walesi. E recenzióban a rendes, nem földrajzi névből képzett alakokat, illetve a már meggyökeresedett formákat fogom használni.

A népnevektől eltekintve a fordítás általában megfelelő, néhány kisebb értelmetlen, nehézkes mondat van csak, mint „a modern kori kutatás Felső-Egyiptomot illetően fontos rekordról számol be” (58. old., mármint szövegelméletről). A kötetben a fordító folyamatosan Macedóniát ír, ókori közegben is, így jön ki az a furcsa mondat, hogy a phrygök származási helye Macedónia (76. old.). A „Topa Inca Yupanquis uralkodásától kezdve” kifejezésben (101. old.) benne maradt a német birtokos rag. A szigeti kelták „inzuláris” megjelölése rendkívül magyartalan, a kontinentális kelták „szárazföldi” magyarsítása viszont értelmetlen (113. old.).¹³ A Benevent nagyhercegség (121. old.) helyesen Beneventumi; a szárazföldnek nem „talpazata” van, hanem talpazata (172. old.). A Zelencsuk-folyó neve helyett a könyvben a németből rosszul visszamagyarított Szelencsuk szerepel (165. old.) Az a mondat, hogy „számos régi kölcsönszó széles körben elterjedt, így például [...] a bor és az olíva (mindkettő mediterrán forrásból, latin közvetítéssel)” (11. old.) csak úgy nyer értelmet, ha a bor helyébe az eredeti német szöveg *Wein* szavát illesztjük.¹⁴

Átírási szempontból viszonylag jó a kötet, de itt-ott következtelen: a mezo- és dél-amerikai kultúrák esetén általában megtartotta a spanyol írásmódot, kivéve a csimukat (de királyságként Chimú), a csibcsákat és Tawantinsuyut (28., 100. és 101. old., de amúgy Tahuantinsuyu). Kaotikus viszont a hettita nevek átírása: a személynevek kvázi-tóformában szerepelnek (Hattusili), de a földrajzi nevek alanyesetben (Hattusas, 88–89. old.). A határozóknak viszont nincs alanyesetük, ezért a *luvili* ’luvi nyelven’ kifejezést súlyos tévedés alanyesetbe rakni (*luvilis*, 125. old.). A hettita önelnevezés *neszai* formája (88. old.) nyelvészetileg helyes, de nem derül ki a szövegből, hogy az <s> sz ejtése elméletben minden hettita névre igaz – de akkor miért csak ennél az egy szónál követték a kiejtés szerinti (és emiatt némiképp szokatlan) átírást, a

többinél miért nem? Sőt a 178. oldalon „Hattusasal” áll. A görög nevek pedig előfordulnak latinositva (Dionysius Periegeta, 164. old.), rosszul átírva (*Threikesz* helyesen Thréikes, 174. old.; *Rhodope* Rhodopé helyett, 175. old.) és kevert írásmóddal (Johannes Komnénosz, 46. old.). A bolgár nevek meghagyott németes írásmódja (W. Georgiew, 150. old., Waltschiran, 175. old.) viszont egyértelműen fordítói hiba.¹⁵ Szintén rossz a *Sri Kszetra* (152. old.), amely helyesen Sri Kséta.

A kötet tartalmának megítélését érdemes a címszavakat záró szakirodalommal kezdeni, amelynek színvonala igencsak ingadozó. Hol komoly szakmunkákra hivatkozik, hol meg egyszerű – a haarmaninhoz felettebb hasonló – lexikonokra: az teljesen rendben van, ha szaklexikonokra utal (mint az indoeurópai népek esetében sokszor J. P. Mallory és D. Q. Adams munkájára¹⁶), az már viszont nem, ha kisebb népek esetén az összes hivatkozás (aequusok, auruncusok, bastarnák, herulok, kvádok, markomannok, marsusok, teutonok) vagy a hivatkozások jó része (károk, lykök, médek, rugiak, szabellek, szabinok, volscusok) egy általános lexikon.¹⁷ Ilyenkor merül fel a gyanú, hogy a szerző nincs egészen tisztában az adott terület szakirodalmával, s a gyanú bizonyossággá fokozódik, amikor egyes szócikknekél a legalapvetőbb kézikönyvek felsorolása is hiányzik. Természetesen a szakember minden szócikkhez végeláthatatlan bibliográfiát tudna mellékelni, itt nem is erről van szó, hanem hogy a legrövidebb

hivatkozás sem nélkülözheti például az alánoknál Alemany, az elámiaknál Potts *kézikönyvét* vagy a piktek kapcsán Forsyth elemzését.¹⁸ A standard kimmer monográfiák helyett¹⁹ Kristensen meglehetősen irászművét adja meg irodalomnak;²⁰ kopt nyelvtannak pedig Stern klasszikus munkáját idézi – amely azonban mégiscsak 1880-ban jelent meg.²¹ Ezek után azon meg sem lepődtem, hogy a raetus feliratok összkiadásánál Schumacher művének nem a javított és bővített kiadása szerepel.²²

Az egész bibliográfiára nézve szimptomatikus a hetiták kezelése: megad egy általános lexikont (az említett Brunner et al.-félélt), egy szaklexikont (az említett Mallory-Adams-félélt), egy török nyelvű (!) könyvrészletet, egy néhány lapos tanulmányt egy Trója (!) régészetét bemutató kiállítási katalógusból és – szerencsére – egy monográfiát a hettita főváros régészetéről, továbbá egy hasznos ókori keleti áttekintés vonatkozó részeit, melynél azonban a fordító nem jelölte, hogy magyarul is hozzáférhető. Hiába keresnénk tehát például Tr. Bryce és H. Klengel angol, illetve német nyelvű kézikönyveit, vagy a minden igényt kielégítő kiállítási katalógust és tanulmánykötetet²³ – ellenben Haarmann saját, általában teljesen irreleváns munkáira bőségesen hivatkozik.

A magyar kiadásra tehát az is ráhárult volna, hogy ne csak a) az idézett külföldi munkák magyar fordítását, b) az idevágó magyar kézikönyveket, tanulmányokat, hanem c) adott esetben a külföldi kézikönyveket is megadja (azaz Haarmann foghíjas adatait kibővítse).

15 ■ Magánvélemény, de engem zavar a Julius Caesar típusú írásmód is (pl. 45. old.), a Iulius Caesar helyett.

16 ■ James P. Mallory – Douglas Q. Adams: *Encyclopedia of Indo-European Culture*. Fitzroy Dearborn, London – Chicago, 1997. Még akkor is, ha e kötetet jócskán hagy kívánnivalót maga után, lásd a kritikákat: Stefan Zimmer: Comments on a great book. *JIES*, 27 (1999) 105–163. old.; Alexander Häusler: *IF*, 105 (2000) 314–318. old.

17 ■ Jelen esetben a Hellmut Brunner et al. (Hgg.): *Lexikon – Alte Kulturen*. I–III. Meyer, Mannheim–Bécs–Zürich. De hasonlóan jártak a cantaberek, edomiak és a punok (Carl Andresen [Hg.]: *Lexikon der Alten Welt*. I–III. Artemis, Zürich–Mannheim, 1990.); ill. az elyimosok (Glanville Price: *Encyclopedia of the Languages of Europe*. Blackwell, Oxford, 1998.).

18 ■ Agustí Alemany: *Sources on the Alans. A critical compilation*. HdO VIII.5. Brill, Leiden, 2000.; Daniel T. Potts: *The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. Cambridge World Archaeology. Cambridge University Press, 1999.; Katherine Forsyth: *Language in Pictland. The Case Against 'Non-Indo-European Pictish'*. Studia Hameliana 2. De Keltische Draak, Utrecht, 1997.

19 ■ A teljesség igénye nélkül: Giovanni B. Lanfranchi: *I Cimmeri. Emergenza delle élites militari iraniche nel Vicino Oriente (VIII–VII sec. a. C.)*. Sargon, Padova, 1990.; Askold I. Ivantchik: *Les Cimmeriens au Proche-Orient*. OBO 127. Ed. Universitaires – Vandenhoeck & Ruprecht, Fribourg–Göttingen, 1993.; Hermann Sauter: *Studien zum Kimmerierproblem*. Habelt, Bonn, 2000.

20 ■ Anne K. G. Kristensen: *Who were the Cimmerians and where did they come from? Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab, Kopenhagen*, 1988 (szerinte a kimmeriek az asszír költő által deportált izraeliek). Kritikájához lásd pl. Paul Zimansky: *JNES*, 53 (1994) 51–53. old.

21 ■ Ludwig Stern: *Koptische Grammatik*. Weigel, Lipcse, 1880. A naprakészebbek közül lásd pl. Walter C. Till: *Koptische Grammatik. Saisidischer Dialekt*. VEB Enzyklopädie, Leipzig, 1961.; Thomas O. Lambdin: *Introduction to Sahidic Coptic*. Mercer Uni-

versity Press, Macon, 1983.; Chris H. Reintges: *Coptic Egyptian (Sahidic dialect): A learner's grammar*. Afrikawissenschaftliche Lehrbücher 15. Köppe, Köln, 2004.

22 ■ Stefan Schumacher: *Die rätischen Inschriften. Geschichte und heutiger Stand der Forschung*. Archaeolingua, Bp., 2004 az 1992-es, első kiadás helyett.

23 ■ *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter. Begleitband zur Ausstellung*. Theiss, Stuttgart, 2002.; Trevor Bryce: *The Kingdom of the Hittites*. Oxford University Press, 2005; uő: *Life and Society in the Hittite World*. Oxford University Press, 2002.; Horst Klengel: *Geschichte des hethitischen Reiches*. HdO 34. Brill, Leiden–Boston–Köln, 1999. Nem is említve a hettita valóság, irodalom és monumentális művészet egyéb kézikönyveit.

24 ■ A magyar kiadások adatai: J. Baines – J. Málek: *Az ókori Egyiptom atlasza*. Ford. Udvarhelyi László. Helikon, Bp., 1992.; Cyrus H. Gordon – Gary A. Rendsburg: *A Biblia és az ókori Közel-Kelet*. Ford. Krmilcsik Agnes. Gold Book, h. n., 2006.; Thomas O. Höllmann: *A Selyemút*. Corvina Tudástár. Ford. Uray-Kóhalmi Katalin. Corvina, Bp., 2006.; Amélie Kuhrt: *Az ókori Közel-Kelet története*. Studia Orientalia 4. Ford. Mohay Gergely. PPKÉ BTK, [Piliscsaba], 2005. (a fordítás nem teljes, és hagy maga mögött némi kívánnivalót, lásd a kritikáját a recenzió: *Ókor*, 4/4 (2005) 86–88. old.); Joan Oates: *Babilon*. Ford. Valló Gábor. General Press, Bp., [2008] (a fordítás a magyar viszonyok közepette viszonylag sikerült, lásd a kritikáját a recenzió: *Ókor*, 7/3 (2008) 116–117. old.); E. A. Thompson: *A hunok. A világ népei*. Ford. Dávid Katalin, Felföldi Szabolcs. Szukits, Szeged, 2003.

25 ■ De például kimaradt az egyetlen naprakész magyar nyelvű összefoglalás az indoeurópai anatóliai nyelvekről: Simon Zsolt: *Az indoeurópai nyelvcsalád anatóliai ága. Nyelvészeti-filológiai bevezető*. In: Kálmán László (szerk.): *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlós András tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta, Bp., 2006. 213–227. old.

26 ■ Általában véve Michael Coe – Dean Snow – Elizabeth Benson: *Az ősi Amerika atlasza*. Ford. Kóthay Katalin, Szeljak

A magyar fordítások megadása nem sikerült. Sem a címszavaknál felsorolt irodalomban, sem az eredeti bibliográfiában nincs arra utalás, hogy Pálóczi Horváth András, Milorad Pavić és Michael Roaf idézett idegen nyelvű, illetve magyar kiadásai azonosak, s további hat könyvről ki sem derül, hogy már magyarul is olvasható.²⁴ A magyar nyelvű szakmunkákkal való többoldalmi kiegészítés jó, sok fontos munka megtalálható benne,²⁵ de az amerikai kultúrák esetén joggal hiányolhatjuk a nagy összefoglalásokat,²⁶ akárcsak az etruszkok,²⁷ Ebla²⁸ és a vikingek esetén.²⁹ A keleti keltákat illetően pedig Szabó Miklós idézett munkájának³⁰ van új, alaposan átdolgozott kiadása is,³¹ és ugyanez vonatkozik Kákósy László munkájára is az egyiptomiakról.³² Azt pedig mondani sem kell, hogy Fodor István könyvecskéje³³ a világ nyelvéről olyannyira tájékozatlan, hogy felvétele teljesen felesleges egy ilyen munkába³⁴ – és a latin szótár is furán mutat *A magyar fordításhoz használtuk és ajánljuk* rovatban.

A külföldi kézikönyvek felsorolásának kiegészítése sem sikerült, hiszen a fentebb említett hiányosságokat nem orvosolták. A hettita címszónál maradván a magyar kiadás – kegyelemdőfésként – egy klasszikus, ám több mint ötvenéves s ennek megfelelően teljesen elavult munkát idéz kiegészítésként a fentiek vagy a frissen megjelent klingereri összefoglalás helyett.³⁵ Így olyan finomságokat már el sem vár az olvasó, mint hogy az indoeurópaiaknál Fortson, a hattiknál Soysal kézikönyvei megemlítsenek,³⁶ vagy hogy ha már sumer nyelvtanról van szó, Thomsen³⁷ helyett mond-

juk Zólyomi jóval naprakészebb munkája.³⁸ Végezetül mindkét bibliográfiát érintő sajátos gyakorlat, hogy az antik auctorok (Ammianus Marcellinus, Iulius Caesar, Tacitus stb.) a szakirodalomba besorolva szerepelnek, különösen a Diaconus 2000 hivatkozás (121. old.) mókás.³⁹

A szakirodalmi hiányosságok még talán megbocsáthatók lennének, hiszen (sajnos) nem valószínű, hogy az átlagolvasó a szócikken felbuzdulva nekiáll idegen nyelvű szakirodalmat böngészgetni.⁴⁰ Az már azonban zavaró, hogy a szerző a magánvéleményét, illetve az általa (is) képviselt nézeteket úgy találja, mintha a tudományos konszenzust tükröznék, s egy szóval sem említi meg, hogy erősen vitatottak vagy egyáltalán nem elfogadottak. Két ilyen problémakör van. Az első, hogy az indoeurópai népek őshazáját és vándorlását tekintve Haarmann a legradicionálisabb (mondhatni keményvonalas) kurgán-elmélet híve, vagyis úgy gondolja, hogy az indoeurópai őshaza a Fekete-tenger melléki sztyeppéken helyezkedett el, ahonnan három nagy nomád hullámban kitörve népesítették be az általuk lakott területeket (67–68. old.).⁴¹ Odáig merészkedik el, hogy azt állítja, az őshaza-hipotézisek legtöbbje kiesik az interdiszciplináris értékelésről, kivéve persze a kurgán-elméletet, ahol „a régészet, a történeti-összehasonlító nyelvtudomány és a humán-genetika ismeretanyaga [...] könnyen összeegyeztethető egymással” (99. old., itt érdemes visszautalni a genetikáról fentebb mondottakra). Ez olyannyira nem

György. Helikon – Magyar Könyvklub, Bp., 1997.; az aztékokhoz Michael E. Smith: *Aztékok. A világ népei*. Ford. Békési József. Szukits, Szeged, 2004.; a majákhoz Norman Hammond: *Az ősi maja civilizáció*. Ford. Gyarmati János. Vámbéry Armin Keleti Szabadegyetem, Bp., 2002. Dél-Amerikához még: Gyarmati János: *Sámánszobrok és kőjaguárok. Ecuador ősi művészete*. Kiállítási katalógus. Néprajzi Múzeum, Bp., 2005.; Gyarmati János – Lantos Adriána (szerk.): *...és akkor megérkeztek az inkák. Kincsek a spanyol hódítás előtti Peruból*. Kiállítási katalógus. Szépművészeti Múzeum, Bp., 2007.

27 ■ Havas László – Tegye Imre (szerk.): *Bevezetés az ókortudományba V. AΓΑΘΑ XVIII*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2006. Még akkor is, hogyha a kötet hagy némi kívánnivalót maga után, vö. a kritikájával a recenziótól: Etruszkológiai kézikönyv, álnéven. *BUKSZ*, 19 (2007) 352–358. old.

28 ■ Chaim Berman – Michael Weitzman: *Ebla. Egy ismeretlen ókori civilizáció*. Ford. Fröhlich Ida. Gondolat, Bp., 1986.

29 ■ Collen Batey et al.: *A viking világ atlasza*. Ford. Boross Anna, Hajnal Pirooska, Király Zsuzsa. Helikon – Magyar Könyvklub, Bp., 1997.

30 ■ *A kelták nyomában Magyarországon*. Bp., 1971.

31 ■ *A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében*. Bibliotheca Archaeologica. L'Harmattan, Bp., 2005.

32 ■ *Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Bp., 1979 helyett: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Osiris, Bp., 1998.

33 ■ *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai*. Tinta, Bp., 2003.

34 ■ Lásd kritikáját a recenziótól: Új kézikönyv a világ nyelvéről. *BUKSZ*, 16 (2004) 30–40. old. A szaklektor által nem idézett második kiadás sem jobb, sőt az olvasókat megtévesztve azt állítja, hogy tizenhat szakmai tanácsadó közreműködésével jött létre a kötet, pedig ez nem igaz, vö. a recenziótól: *Egy kritika utóélete*. *BUKSZ*, 20 (2008) 3. old.

35 ■ Jörg Klinger: *Die Hethiter*. Beck, München, 2007. (az idézett munka: Oliver R. Gurney: *The Hittites*. Harmondsworth, London, 1961. Ezzel az erővel lehetett volna C. W. Ceram: *A hettiták*

regénye. Ford. M. Hegyi Márton. Gondolat, Bp., 1964. c. munkáját idézni, legalább annyira naprakész).

36 ■ Benjamin W. Fortson: *Indo-European Language and Culture. An Introduction*. Blackwell, Oxford, 2004.; Öguz Soysal: *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*. HdO 74. Brill, Leiden–Boston, 2004.

37 ■ Marie-Louise Thomsen: *The Sumerian Language. An Introduction to Its History and Grammatical Structure*. Mesopotamia 10. Akademisk, Koppenhága, 1984.

38 Zólyomi Gábor: Sumerisch. In: Michael P. Streck (Hg.): *Sprachen des Alten Orients*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2006². 11–43.

39 ■ Nem egészen világos számomra, milyen alapon történt az antik auctorok közötti válogatás, hiszen például Hérodotos is rendkívül fontos forrás különféle ókori népekhez (különösen a szkítákhoz), mégsem került be.

40 ■ Ezt némileg akadályozza az is, hogy Burger 1992 (52. old.), Burger–Merwe 1990 (uo.) és Blümel et al. 1998 (109. old.) nem lett felolvasva a bibliográfiában.

41 ■ S ez jelenik meg az egyes népcsoportok eredetét illető megjegyzéseiben is, minthogy a legősibb indoeurópai bevándorlók a Balkánon a vučedolliak és Glasinac-kultúra lennének (97. old.); az italicusok etnogenezise i. e. 3500–2500 között Itáliába betelepült indoeurópai csoportokhoz volna köthető (102. old.); ill. hogy az anatóliaiak Délkelet-Európából a II. évezredben nyomultak volna be Anatóliába Délkelet-Európából (7. old.) – a II. évezredi datálás bizonyosan rossz, hiszen nyelvemlékeik alapján ekkorra már az anatóliai nyelvek önállósodtak, s így legkorábban a III. évezred közepén „nyomulhattak be”, ha egyáltalán (Norbert Oettinger: *Indogermanische Sprachträger lebten schon im 3. Jahrtausend v. Chr. in Kleinasien. Die Ausbildung der anatolischen Sprachen*. In: *Die Hethiter: i. m.* [23. j.] 52. old.). Az olyan típusú állításokat pedig, hogy „[m]ár az i. e. 2. évezredben megkezdődött a kulturálisan egységes balti nép kiválása az indoeurópai populáció közösségéből” (45. old.) eufemisztikusan „educated guess”-nek szokás hívni.

így van, hogy a kurgán-elmélet mai zászlóvivője, James P. Mallory is hangsúlyozza ennek ellenkezőjét,⁴² akinek egy másik tanulmányából melleleg az is megtudható, mely fő négy elmélet közül lehet ma válogatni – s miért rossz mindegyik.⁴³

A másik ilyen problémakör Haarmann rendkívül egyéni felfogása Európa őstörténetéről. Úgy véli, a kurgánhullámok előtt Közép-Európát/az Észak-Balkánt egy általa (is) „őeurópainak” nevezett népesség, a „dunai civilizáció” hordozói népesítették be (67. és 144. old.). Ők terjesztették volna el Délkelet-Európában a földművelés technológiáját (67. old.), továbbá számos innováció kötődne hozzájuk, többek közt az írás használata (uo.). A kurgáninváziók idején az elit Krétára menekült és – többek között írásuk átadása révén – a minőszi kultúra létrehozója lett (133. old.), de hagyatékuk megfogható például a Duna preindoeurópai nevében is (71. old.). Ez az eseménysor régészeti és kronológiai szempontból nonszensz, Haarmannon kívül nem is fogadja el senki. Itt csak két kulcsmomentumot emelek ki (a kurgáninvázióról már fentebb szoltam): „írásom” ő a Vinča-kultúra (kb. i. e. 5300–4300) jegyeit érti, amelyekről alapos vizsgálat mutatta ki, hogy nem írás,⁴⁴ így nem is lehet a krétai írásrendszerek őse. A krétai írásrendszereket ráadásul meglehetősen komoly kronológiai szakadék választja el a Vinča-kultúrától, (a pontos datálásoktól függően) legalább két és fél ezer év.⁴⁵ Ami pedig a Duna nevét illeti, töve minden bizonnyal indoeurópai.⁴⁶

Mindez már minősíti is a szerző szakmai teljesítményét, melyet tekintélyes számú tárgyi tévedés és számos olyan állítás jellemez, amelyre egyszerűen nincs bizonyíték. Ilyenek nagyjából a címszavak kétharmadában fordulnak elő, vagyis olyan mennyiségben, hogy itt csak egy állításmat alátámasztó, bő *válogatást* adhatok belőlük, nagyobb nyelvi, illetve területi csoportosításban.⁴⁷

Kelták: Az a nézet, hogy az oppidum-civilizáció a germán támadások ellenében alakult ki (79. old.), elavult, ma már tudjuk, hogy egyrészt az oppidumok a germán támadások előtt épültek meg, másrészt kialakulásuk olyan gazdasági-kulturális hatásoknak volt köszönhető, amelyekben nagy szerepet játszott a hellenisztikus, illetve a városiasodó itáliai kelta világ.⁴⁸ S nevét természetesen nem „a város” jelentésű latin oppida szóból” kapta (uo.), hanem annak egyes számú alakjáról (*oppidum*). A *p*- és *q*-kelta nyelvek megkülönböztetése nem „az indoeurópai szókezdő [*kw] mássalhangzó-csoport eltérő fejlődésére utal” (80. old.): maga Haarmann előző mondatának példája (gall *pinpetos* és óír *cóiced* ’öt’ < óskelta **k^wenk^we*) mutatja, hogy nemcsak a szó eleji helyzetről van szó, s melleleg nem mássalhangzó-csoport, hanem egy fonéma, melyet helyesen [*k^w]-nek szokás leírni. A skót kelták nem tűntek le (114. old.), amint ezt a kötet „skót” szócikke is mutatja. A *Vascones* meg aligha lehetnek keltibérek (uo.), amikor a baszkok ősei. Kelta telepések nem az i. e. VI. század (69. old.), hanem már az i. e. IX. század óta jelen vannak az Ibériai-félszigeten.⁴⁹

Itália: Haarmann a samnisokat folyamatosan külön kezeli az oszkoktól (146. és 159. old.), holott a samnisok oszkul beszéltek, és nem oszkokkal találkoztak Dél-Itáliában (159. old.), hanem ún. praesamnisokkal, akik a déli picenusokhoz álltak közelebb nyelviileg. A „szabell” szócikk (158. old.) teljesen követhetetlen: a szabellek (alcsoportjai lennének az aequusok, a hernicusok, a paelignusok és a samnisok) az oszkokkal és az umberekkal állnának a legközelebbi rokonságban, nyelvi nyomaik pedig nem bukkantak volna fel eleddig. Valójában a hernicusok, paelignusok és samnisok oszk nyelvű törzsek voltak, míg az aequusok az umberekhez álltak közel nyelviileg (és ezt onnan tudjuk, hogy – Haarmann állításával szemben – összesen többtucatnyi felirat ismeretes ezeken nyelveken). A szabell valójában a samnisok római megjelenése volt (alkalomadtán a közép-appenninekbéli kis törzseké is), ma pedig az italicus nyelveknek az oszk, umber és déli picenus nyelv(csoportok) alkotó ágát hívjuk így.⁵⁰ Az auruncus nyelvet oszknak tartani és azt állítani, hogy nem volt írásbeliségük (34. old.), azért vitatható, mert auruncus területről származik.

42 ■ James P. Mallory: Indo-Europeans and the Steppelands: The Model of Language Shift. In: Karlene Jones-Bley et al. (eds.): *Proceedings of the Thirteenth Annual UCLA Indo-European Conference*. Institute for the Study of Man, Washington, 2002. 1–27. old.

43 ■ James P. Mallory: The homelands of the Indo-Europeans. In: Roger Blench – Matthew Spriggs (eds.): *Archaeology and Language. I. Theoretical and Methodological Orientations*. One World Archaeology 27. Routledge, London – New York, 1997. 93–121. old.

44 ■ Shan M. M. Winn: *Pre-writing in Southeastern Europe: the sign system of the Vinča-culture*. Western, Calgary, 1981.

45 ■ A krétai írásrendszerek legkorábbi emlékei a középső minőszi i. korszakból (2050/2000–1900/1875 vagy 2160/1979–1800) erednek, vö. Robert Plath: Griechenland. Schriftsysteme. *DNP*, 4 (1998) col. 121.

46 ■ Vö. Peter Anreiter: *Die vorrömischen Namen Pannoniens*. *Archaeolingua*, Bp., 2001. 237–238. old. (vö. még kritikájával: Adamik Béla: *Acta Antiqua*, 43 [2003] 267. old.).

47 ■ Nyilván számos olyan területet lefed azonban e könyv, amelyhez jómagam sem értek. Am hogy e tudományágak képviselői is találhatnának benne bőven hibákat, arra álljon itt két példa. Az első, hogy annál a helyzet bonyolultabb, minthogy Cooper regényének (algonkin) mohikánjai még ma is élnének (28. old.): azok ugyanis a moheganek, míg Cooper regénye – a néhány mohegan vonás ellenére – a mahicanekről szól, akik viszont tényleg kihaltak – de viszont egyikük sem azonos az iroquois (irokéz) mohawkokkal (uo.). – Az uráliak Észak-Németország, a Keleti-tenger partjait terjedő eredeti lakhelye (179. old.) legalábbis sajátos elképzelés, akárcsak az uráli és indoeurópai alapnyelv legkorábbi fázisának „kulturális és nyelvi szimbiózis” (uo.), s különösen az az uráli és az indoeurópai nyelvek közös nyelvcsaládba (soha senki által nem bizonyított) tartozását implikáló megfogalmazás, hogy „az idők során a regionális tulajdonságok uralkodtak el, s ez vezetett végül a protouráli és proto-indoeurópai alapnyelv különválásához” (uo.).

48 ■ Szabó: *i. m.* (31. j.) 57–63. old.

49 ■ Alberto J. Lorrio: *Los celtiberos*. Universidad de Alicante – Universidad Complutense de Madrid, Alicante, 1997. 257–261. old.

50 ■ Minderre lásd Helmut Rix: *Sabellische Texte. Die Texte des Oskischen, Umbrischen und Südpikenischen*. Winter, Heidelberg, 2002. 1–9. old.

51 ■ Vö. Carlo de Simone: La nuova iscrizione Aurunca arcaica e il nome della dea Marica. *SCO*, 46 (1996) 91–92. old.

52 ■ Minderre lásd a latin etimológiai szótárak vonatkozó bejegyzéseit (Alfred Ernout – Antoine Meillet: *Dictionnaire*

mazik az egyik legkorábbi latin felirat (a Garigliano-csésze).⁵¹ A szerzőnek nem tűnt fel, hogy felirataik alapján kétféle picenus csoportról van tudomásunk (150. old.), a déliről, mely italicus, és az északiról, melynek rokonsága ismeretlen. Az a mondat, hogy a faliscus nyelv „rendelkezik a legősibb vonásokkal” az italicus nyelvek között (70. old.), mind elméleti, mind gyakorlati síkon értelmezhetetlen. A szerző szerint a vulgáris latin és az újlatin nyelvek között létezett egy „óromán nyelv” (76. és 104. old.). Ilyen nem létezett, hiszen már a vulgáris latin sem volt egységes. Nem a rómaiak összességükben, hanem csak a gens Julia tekintette ősenek Iulust, Aeneas fiát (122. old., és nem hívták őket Aeneadáknak, uo.). Az, hogy a *coda* és *asinus* umber kölcsönszavak lennének a latinban (179. old.), pusztá spekuláció, mivel nyelvészeti-leg csak annyit tudunk mondani, hogy nem standard latin alakok, azaz vagy nyelvjárási eredetűek, vagy egy másik italicus nyelvből származnak (az *asinus* csak az utóbbi lehet), de hogy melyikből, nem tudható. Meglehetősen merész továbbá azt állítani, hogy a latinban az *atrium*, *populus*, *elementum*, *histrío*, *persona* szavak

étymologique de la langue latine. Histoire des mots. Klincksieck, Paris, 1959–1960⁴; Alois Walde – Johann B. Hofmann: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch.* I–II. Winter, Heidelberg, 1938–1954³; Michiel de Vaan: *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages.* Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 7. Brill, Leiden, 2008 – itt fejezem ki köszönetem Adamik Bélának, aki ez utóbbi munkát a rendelkezésemre bocsátotta). Az etruszk kölcsönszavakhoz a fentiekén túl Gertraud Breyer: *Etruskisches Sprachgut im Lateinischen unter Ausschluss des spezifisch onomastischen Bereiches.* Peeters, Louvain, 1993.; Helmut Rix: *Il latino e l'etrusco. Eutopia*, 4/1 (1995) (*Atti del Convegno internazionale „Nomen Latinitum”*). *Latini e romani prima di Annibale I. Il latino e la lingua italice*) 73–88. old.; Dieter H. Steinbauer: *Neues Handbuch des Etruskischen. Scripta Mercaturae, St. Katharinen*, 1999.; a populushoz vö. még Margaret M. T. Watmough: *Studies in the Etruscan loanwords in Latin.* Olschki, Firenze, 69–102. old.; De Vaan: *i. m.* 480. old.; az atriumhoz uó: *i. m.* 60. old.

53 ■ Lásd pl. Igor Uranić: *Contributions to the Provenance of the Zagreb Mummy. Acta Antiqua*, 46 (2006) 197–198. old.

54 ■ Lásd pl. Gerhard Meiser: *Veni Vidi Vici. Die Vorgeschichte des lateinischen Perfektsystems.* Beck, München, 2003. 35–36. és 84–85. old. A Hérodotos I. 196-nál szereplő venétek elkülönítése az észak-itáliai venétektől (182. old.) indokolatlan.

55 ■ A Kalaja e Dalmacés-i bronzgyűrű, vö. Ljuba Ogdenova: *Nouvelle interprétation de l'inscription 'illyrienne' d'Albanie. Bulletin de Correspondance Hellénique*, 83 (1959) 794–799. old.

56 Robert Nedoma: *Negauer Helm. Inschriften. RGA*, 21 (2002) 58–61.

57 ■ Nevük és tartományuk görög alakja nem Muszoi és Muszia (136. old.), hanem Moiso/Moisia, ill. Mysoi/Mysia.

58 ■ A román etnogenezishez magyarul alapvető: Gottfried Schramm: *Korai román történelem. Nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához.* Csokonai, Debrecen, 1997.

59 ■ *SEG*, 43 (1993) Nr. 434. A felirat nyelvi elemzése: Laurent Dubois: *Une tablette de malédiction de Pella: s'agit-il du premier texte macédonien? Revue des Études Grecques*, 108 (1995) 190–197. old.; Claude Brixhe: *Un „nouveau” champ de la dialectologie grecque: Le Macédonien.* In: Albio C. Cassio (a cura di.): *Katà diálekton. Atti del III Colloquio Internazionale di Dialettologia Graeca, Napoli – Faiano d' Ischia, 25–28 settembre 1996. AION. Sezione Filologico-Letteraria*, 19 (1997) 41–71. old.; Ivo Hajnal: *Methodische Vorbemerkungen zu einer Palaeolinguistik des Balkanraums.* In: Alfred Bammesberger – Theo Vennemann (Hg.): *Languages in Prehistoric Europe.* Winter, Heidelberg 2003. 123–124. old.

etruszk eredetűek (66. old.), amikor az első kettő valószínűleg indoeurópai, a másik három meg lassan évszázados és terméketlen vita tárgya.⁵²

Az etruszkok kapcsán a szerző amúgy is számtalan meghökkentő állítással örvendeztet meg az olvasót. Rögtön az elején felveti, hogy a görögök által az etruszkokra használt *tyrsénoi* megjelölés az – amúgy nem létező – etruszk *tur* 'vknek a híve, hozzátartozója' szó összetétele az etruszkok önelnevezésének, a *rasennának* – amúgy nem létező – rövidült alakjával, a *rasenoijal* (*sic!*, 64. old.). Haarmann figyelmét elkerülte, hogy a szó töve a *turs-* (vö. még umber *tursko-*, latin *tuscus*), az *-énoi* pedig a kis-ázsiai pregörög népnevek esetén gyakorta előforduló népnévképző (pl. nom.-ban). Ezek után nem meglepő az a légből kapott ötlete sem, hogy talán a vesztes trójai háború okozta a protoetruszk elit elvándorlását Kis-Ázsiából (64. old.). Tökéletes járatlanságáról árulkodik az etruszk ügyekben az a megállapítása is, hogy az ún. zágrábi múmiára a Zágrábi Nemzeti Múzeumban bukkantak (66. old.) – ott őrzik, de Egyiptomban találták, pontosabban ott vásárolta meg egy horvát úriember;⁵³ továbbá, hogy az etruszkokat azért nevezték a „könyvek népének”, mert az írás technikáját az itáliai népek felé közvetítették (66. old.): valójában azért, mert arról voltak híresek, hogy vallási tanításaik egy Cicero által három részre osztott könyvben vannak lefektetve.

Visszatérve az italicus népekhez, semmi alapja nincs annak az állításnak, hogy a venét nem italicus nyelv, hanem az illírrrel áll közeli rokonságban (98. és 182. old.), különösen mivel a feliratokból ismert venétek ma italicusként vagy ahhoz nagyon közel álló nyelvként osztályozzuk,⁵⁴ míg az illírről nem tudunk semmit, hiszen nem maradt fenn illír nyelvű feliratunk. Hiába állítja ennek ellenkezőjét Haarmann (98. old.), amit illír feliratnak tartottak, arról már 1959-ben kiderült, hogy bizánci görög,⁵⁵ az általa konkrétan megemlélt bronzsisakon pedig venét vagy raetus ábécében írt germán felirat áll.⁵⁶

S ha már az illírek révén a Balkánon vagyunk: Moesia⁵⁷ provincia esetén szkíta támadásokat emlegetni (137. old.) anakronisztikus, s az sem egészen pontos, hogy „a dákok népcsoportja a középkorban beleolvadt Románia népességének olvasztótégelyébe. A dák nyelv maradványai a román szókincs alapelemeiként őrződtek meg.” (56. old.) Eltekintve attól, hogy a középkorban Romániát emlegetni merő anakronizmus, mire a románok megérkeztek az albánok lakta területek szomszédságából Erdélybe (a XIII. század elején), addigra a dákoknak már se hírük, se hamuk nem volt – így a dák nyelv maradványai nem is őrződhetek meg a románban.⁵⁸ Haarmann szerint a makedónt nem használták írott nyelvként (129. old.) – kivéve a pellaí átoktáblát.⁵⁹

Térjünk át az irániakra. A szerzőnek nem tűnt fel, hogy nemcsak az indiaiak tartották magukat árjának, hanem az irániak is (32. és 99. old.), holott még a nevük is ebből ered. Erős túlzás, hogy csak egyetlen hosszabb baktriai nyelvű szöveget ismerünk (44. old.),

hiszen épp a kilencvenes évek számos, nyugodtan szenzációsnak minősíthető, relatíve hosszú felirattal szolgáltak, amelyek rendkívüli mértékben gyarapították ismereteinket a baktriai nyelvről (a rabataki felirat [1993] és a Khalili-gyűjtemény).⁶⁰ A baktriai tokhárok (júecsik), illetve egy csoportjuk, a kusánok pedig nemhogy nem indoeurópaiak (Haarmann-nál kérdőjelesen altajiak) voltak (43. és 176. old.), hanem az a kevés, ami nyelvükből fennmaradt, egy szaka típusú iráni nyelvre enged következtetni.⁶¹ A nyelvészek által tokhárnak nevezett nyelvekről Haarmann úgy gondolja, hogy az A és B nyelv mellett van C változat is (176. old.), noha erre nincs egyértelmű nyelvi bizonyíték.⁶² Nyelvüket nemcsak az i. sz. VI–VIII. századból ismerjük: az időközben elvégzett radiokarbon-vizsgálatok ugyanis a tokhár kéziratokat az i. sz. IV. és XI. század közé datálják.⁶³ A Tarim-múmiákkal való kapcsolatra (176. old.) pedig mindmáig nem sikerült meggyőző bizonyítékot találni.⁶⁴

Visszatérve az irániakra, azon ugyan lehet vitatkozni, hány thrák volt az iráni kimmerek között, de hogy nem települtek le Dél-Németországban, Észak-Itáliában és Makedóniában (115. old.), az egészen biztos (a „kimmer” típusú régészeti szórványanyag jelenléte ugyanis még nem jelent megtelepedést!⁶⁵). Az agathyrsosok nem azonosak a királyi szkítákkal (167. old.), lévén két külön szkíta törzs (lásd pl. Hérodotos, IV. 20. és 100.). A *hid* és a *tölgy* pedig nem szarmata, hanem alán jövevényszó a magyarban (165. old.). A Zelencsuk-folyó menti felirat megint csak nem szarmata, hanem óoszt (165. old.) – ráadásul egy XI–XII. századi feliratra azt mondani, hogy szarmata, durva anakronizmus.⁶⁶

Ha már sztyeppevidék, csak úgy sorjáznak az olyan állítások, amelyekre egy szál bizonyíték, annyi sincs: hogy onogurok csapódtak a hunokhoz (91. old.), hogy a protobolgárok (onogurok) egy hun birodalmat alkottak (8. old.). A vélelmezett hun–onogur kapcsolatoknál olvashatjuk azt az értelmetlen mondatot is, mely szerint „az, hogy a régi név az onogurokat a hunokkal hozza összefüggésbe, még nem feltétlenül jelenti a nyelvi rokonságot” (146. old.). Ezt csak úgy lehet érteni, hogy Haarmann az onogur nevet a hun népnévvel kapcsolja össze, ami – finoman fogalmazva – naivitás (az onogur jelentése ugyanis ’tíz [on] ogur [ti. törzs]’). Az az állítása már kommentárt sem érdemel, hogy ha az onogurok azonosak a hunokkal, akkor a magyarok vezető rétegeként (!) a magyar honfoglaláskor másodsorú vándoroltak nyugatra (uo). Ekkor jöttek volna az alánok is a Kárpát-medencébe, sőt a VII. századi onogur bevándorlások is (24. old.), vagyis akkor persze háromszor vándoroltak volna nyugatra az onogurok). Szükséges-e mondani, hogy az alánok jelen tudásunk szerint a XIII. században vándorolnak be hozzánk?⁶⁷ Az is érdekes felfogás, hogy a kun elit Szíriában és Egyiptomban keresett volna menedéket, a mamelukok országaiban, és a mamelukok elitje a kunok egykori európai politikai presztízse miatt használta volna közvetítő nyelvként a kunt (118.

old.): szegény kunok maguk voltak a mamelukok, s nem menedéket kerestek Szíriában és Egyiptomban, hanem oda adták el őket szolgának, amint azt maga a mameluk ’alávetett’ szó is jelzi (szó szerint ’birtokolt’ > ’szolga [katonai értelemben]”).

Az ókori keleti népek közül is többen áldozatul esetek Haarmann-nak. Szerinte a hattí nyelv esetében „leginkább személy- és istennevekről van szó” (meg egy-egy szórványos szóról vagy szövegrészletről, 116. old.), melyeket hettita, illetve asszír forrásokból ismerünk (87. old.). Szerencsére a hattí nyelvet mintegy 550 táblatöredékből ismerjük, egynyelvű hattí és kétnyelvű, hattí–hettita szövegekből – asszírokból ellenben nem, hacsak Haarmann nem az óasszír levelezésben előforduló néhány személy- és istennévre gondolt.⁶⁸ A hettita panteon főistenpárját nem Tarunak és Vurusemunak hívták (89. old., ők a hattí panteon fejei voltak), hanem Tarhunanak (leggyakoribb névalakjában) és Arinnai napistennőnek (utóbbi személyneve nem ismert). Bár

60 ■ Vö. kül. Nicholas Sims-Williams – Joseph Cribb: A new Bactrian inscription of Kanishka the Great. *Silk Road Art and Archaeology*, 4 (1996) 75–142. old.; Nicholas Sims-Williams: *New light on ancient Afghanistan: the decipherment of Bactrian*. SOAS, London, 1997.; úó: *Bactrian Documents from Northern Afghanistan*. I. *Legal and Economic Documents*. Oxford University Press – Nour Foundation – Azimuth, Oxford – New York, 2001.; úó: *Bactrian Documents from Northern Afghanistan*. II. *Letters and Buddhist texts*. Nour Foundation – Azimuth, London.

61 ■ Nicholas Sims-Williams: Ancient Afghanistan and its invaders. Linguistic evidence from the Bactrian documents and inscriptions. In: úó (ed.): *Indo-Iranian Languages and Peoples*. PBA 116. Oxford University Press, 2002. 229–230. és 236–240. old. A szaklektor által magyar szakirodalomnak idézett kötet kapcsán magam már korábban felhívtam a figyelmet ezen iranszítikai kutatásokra: Politikátörténeti kézikönyv a régi Belső-Ázsiához. *Aetas*, 20 (2005) 277. old. – A görökö-baktriai Menandros királyt legfeljebb kronológiai alapon lehetne Szeleukidának hívni (43. old.).

62 ■ Ezt Thomas C. Burrow vetette fel: Tocharian Elements in the Kharoḏḏh Documents from Chinese Turkestan. *The Journal of the Royal Asiatic Society*, 1935: 667–675. old. Kritikája: Stefan Zimmer: *Modern Necromancy, or How to Make Mummies Speak*. *JIES*, 26 (1998) 172. old. Ennek megfelelően a mai tocharisták vagy megemlítik (Werner Thomas: *Die Erforschung des Tocharischen [1960–1984]*. Steiner, Stuttgart, 1985. 126. old.; Georges-Jean Pinault: Introduction au Tokharien. *LALIES*, 7 [1989] 9–10. old.), vagy még azt sem (pl. Lambert Isebaert: *Le Tokharien*. In: Françoise Bader [éd.]: *Langues indo-européennes*. CNRS, Paris, 1994. 86–87. old.).

63 ■ Tatsushi Tamai: *Paläographische Untersuchungen und ¹⁴C-Prüfung. Digitalisierung der chinesischen, tibetischen, syrischen und Sanskrit-Texte der Berliner Turfansammlung*, 02. 06. 2005, Berlin.

<http://www.bbaw.de/bbaw/Forschung/Forschungsprojekte/turfanforschung/bilder/Tamai.pdf>, vö. Douglas Adams: Some Implications of the Carbon-14 Dating of Tocharian Manuscripts. *JIES*, 34 (2006) 381–389. old.

64 ■ Lásd Zimmer: *i. m.* (62. j.) 163–180. old. Az itt kritizált munka (Victor H. Mair [ed.]: *The mummified remains found in the Tarim Basin*. *JIES*, 23 [1995] 281–444. old.) volt Haarmann fő forrása a szócikk megírásakor.

65 ■ Vö. Carola Metzner-Nebelsick: Abschied von den „Thra-ko-Kimmerern”? Neue Aspekte der Interaktion zwischen karpataländischen Kulturgruppen der späten Bronze- und frühen Eisenzeit mit der osteuropäischen Steppenkoine. In: Bernhard Hänsel – Jan Machnik (Hgg.): *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomaden, Bewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.)*.

régi közhely, a Hettita Birodalom mégsem a tengeri népek támadása miatt omlott össze (89. old.), igazság szerint nem is tudjuk az okát, csak azt, hogy a fővárost egyszerűen elhagyták, s nem a tengeri népek rombolták le, mint azt korábban hitték.⁶⁹ Tévedés, hogy a luvi a Hettita Birodalomban a cancellária nyelve, illetve a rituális nyelv lett volna (125. old.): mindvégig a hettita volt a cancellária nyelve, és a luvi csak az egyik rituális nyelv volt (a hettita, a palái és a hurri mellett).⁷⁰ A lyd nyelvet nemcsak az i. e. V–IV. századból ismerjük, hanem (legalább) az i. e. VII–II. századokból.⁷¹ Az, hogy a hurriknak „sehol és soha nem volt állami önállóságuk” (93. old.), legalábbis a kötetbe is felvett Mitanni állam révén némiképp módosításra szorul. Vítatható, hogy a moábiak, edomiak, ammoniak, izraeliek bevándorlók lettek volna az i. e. II. évezred végén (108. old.), és nem őshonosak, de hogy Dávid király anyja nem a moábi Ruth volt (135. old.), az egészen biztos. A magyar kiadás betoldása az az állítás, hogy „Kana-

án földrajzi fogalma nagyjából fedi az asszír ékírásos szövegek Hatti nevének tartalmát” (107. old.), holott például az észak-szíriai Karkemis a legkevésbé sem tartható kanaáninak: Hatti az újasszír szövegekben földrajzilag nagyjából Észak-Szíriát és a vele határos törökországi területeket jelenti, nem pedig Levantét.⁷²

Végezetül néhány egyéb pontatlanság. Haarmann szerint az angolok az angolszász heptarchiában egy részbirodalmat alapítottak (Kelet-Angliát, 30. old.), ami igaz is, ha eltekintünk Northumbriától és Merciatól. A kaukázusi albánoknak nem veszett nyomuk (25. és 111. old.): az a régi sejtés, hogy az északkelet-kaukázusi udi nyelvet beszélők az ő leszármazottaik, az 1996-ban fellelt kaukázusi albán bibliafordítás-törödékek alapján nagyon valószínű.⁷³ Az apszilok mint letűnt nép esetén (111. old.) sem árt tudni, hogy a mai abkházok valószínűleg részben az ő leszármazottjaik.⁷⁴

Lehet persze azt mondani, hogy mindez kákán is csomókeresgélés, de a tárgyi tévedések ilyen mennyisége már a könyv használhatóságát veszélyezteti. S ha mindez nem volna elég, a szerző szakmai tudatlansága, spekulatív fantáziája három ponton ki is csúcsosodik, melyből a harmadik kifejezetten elképesztő.

Az első, amikor Haarmann kifejti (134. old.), hogy Tusratta mitanni uralkodó lánya, aki III. Amenhotep fáraóhoz ment feleségül, azonos volna a nevezetes Nefertitivel, Ehnaton (III. Amenhotep fiának) feleségével, sőt Nefertitinek lett volna köszönhető az egyistenhit bevezetése, és Ehnaton halála után annak fenntartása (134. és 59. old.). Gondolom, ezért is szenteli Haarmann a Mitanni (!) címszó felé Nefertitinek. Mi több, „Mózes, aki az egyiptomi királyi család tagja volt, de akinek egy megghiúsult palotaforradalom után el kellett hagynia az országot, az Aton-kultuszt a héberek istenhitévé, a jahvizmussá alakította át” (59. old.). Mondani sem kell, mindezekre a spekulációkra egy árva bizonyíték sincsen.⁷⁵

Haarmann munkásságának következő szenvedő alanyai a kaukázusi nyelvek (és kutatóik). Szerinte „nyelvtudományi jelek” azt mutatják, hogy a kaukázusiak már az utolsó jégkorszak alatt (!) ott éltek – gondolom, nem csak én lennék kíváncsi ezekre a „nyelvtudományi jelekre”. Feltételezem, ezek a „jelek” azok az általa vélelmezett lexikális párhuzamok, amelyek a baszkkkal állnának fenn, akiknek etnogenezisében tudvalevőleg kaukázusi csoportok is részt vettek volna (111. old.) – ami természetesen teljesen légből kapott.⁷⁶ Az szinte már apróság, hogy szerinte egybe lehet vonni az északkelet-kaukázusi és az északnyugat-kaukázusi nyelvcsaládot egy „észak-kaukázusi nyelvcsaláddá” (amit néhány rossz hírű kutatón kívül senki sem fogad el),⁷⁷ amelyről még azt is „tudjuk”, hogy i. e. 4000 körül tagolódott két fő ágra, de előtte az indoeurópaiakkal ápolta intenzív kapcsolatokat, amire a testrészekre és a társadalmi kapcsolatokra vonatkozó

Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 12. Südosteuropäergesellschaft, München & Rahden, 1998. 361–422. old.

66 ■ Ladislav Zgusta: *The Old Ossetic inscription from the river Zelenčuk*. SbOAW 486. ÖAW, Wien, 1987. Lehet, hogy még az alán nyelvfázisba tartozik, vö. Jeremiás Éva recenziójával: *Acta Orientalia*, 46 (1992–1993) 110–111. old.

67 ■ Koszta László – Nyitrai István: Jászok. In: Kristó Gyula (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. Akadémiai, Bp., 1994. 301. old.

68 ■ Vö. pl. Soysal: *i. m.* (36. j.).

69 ■ Jürgen Seeher: Die Zerstörung der Stadt Hattuša. In: Gernt Wilhelm (Hg.): *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4.–8. Oktober 1999*. Harrassowitz, Wiesbaden, 2001. 623–634. old. Az összeomlás problematikájához összefoglalólag lásd Bryce: *Kingdom: i. m.* (23. j.) 340–346. old. és Klengel: *i. m.* (23. j.) 309–319. old.

70 ■ A luvi nyelv szociolingvisztikai helyzetét legújabban Ilya Yakubovich foglalta össze, akinek munkájában megtalálható a teljes korábbi szakirodalom kritikai elemzése is (*Sociolinguistics of the Luwian Language*. PhD-értekezés. University of Chicago, 2008.).

71 ■ Raphaël Gérard: *Phonétique et morphologie de langue lydienne*. Peeters, Louvain-la-Neuve, 2005. 19–21. old. Magyarul vö. Simon: *i. m.* (25. j.) 219. old.

72 ■ Az „Afrikába emigrált főnőcseit” (74. old.) pedig punnak hívják, kül. az i. sz. II. században.

73 ■ Wolfgang Schulze: *Caucasian Albanian. The Language of the 'Caucasian Albanian' (Aluan) Palimpsest from Mt. Sinai and of the 'Caucasian Albanian' Inscriptions* (Revised version, 07. 09. 2003.). http://www.lrz-muenchen.de/~wschulze/Cauc_alb.htm (2008. szeptember 1.). összefoglalóan: uő: Towards a history of Udi. *IJDL*, 2 (2005) 55–99. old.

74 ■ Vö. Bíró Margit: Az abházok és az Abház Királyság megalakulása (8. század). *Keletkutatás*, 1995 ősz, 23–25. old. Az apszil-kérdés és általában véve az abkház történelem kérdései sajnos ma nem választhatók el az abkház-grúz konfliktustól, így természetesen van olyan (grúz) nézet is, amely korai nyugati kartvel törzset lát az apszilokban, ez azonban nyelvészetileg nem támasztható alá. – Az örmény Leninakan várost (180. old.) hiába keresnénk a mai térképeken, mivel az ma (ismét) Gyumri.

75 ■ Ehhez képest apróság, hogy Egyiptom hivatali nyelvében nem a hieroglifáról tértek át a démotikusra, hanem a hieratikusról (124. old.), s hogy a numidák neve a görög *nomades* szóból eredne (138. old.): az csupán népetimológia, lásd Werner Huß: Numidae, Numidia. *DNP*, 8 (2000) col. 1056 irodalommal.

76 ■ Lásd Georgij A. Klimov: *Einführung in die kaukasische Sprachwissenschaft*. Ford. és átdolg. Jost Gippert. Buske, Hamburg, 1994. 209–215. old. és Robert L. Trask: *A History of Basque*. Routledge, London, 1997. 392–398. old.

77 ■ Vö. Klimov: *i. m.* (76. j.) 201–206. old.

jövevényszavak mutatnának az észak-kaukázusiban. Erre megint semmi bizonyíték nincsen.⁷⁸ Azon már meg sem lepődik az olvasó, hogy Haarmann hitelt adott azoknak a spekulációknak,⁷⁹ amelyek a hurrik és az urartuiak egymással amúgy rokon nyelvét az északkelet-kaukázusi nyelvekhez kötik (111., 116. és 180. old.).⁸⁰

A kötet azonban kétségkívül a 66. oldalon éri el csúcspontját, ahol megtudjuk, hogy „nagy valószínűség szerint” sor került géncserére a modern ember ősei és a neandervölgyiek között, s „így nem véletlen, hogy az Európa déli részén élő lakosság genetikusan jellemzőiben a neandervölgyi ember hatását fedezhetjük fel. Ezzel magyarázható némely déli ember erős testszőrzete is.” E meghökentetően – nem tudok rá szalonképesebb kifejezést – bornírt magyarázatot (melyet a szépséges olasz nő nevében ezúton is kikérek) meglehetősen kikezdi az a tény, hogy a genetika jelen állása szerint nincs arra bizonyíték, hogy a neandervölgyiek és a modern ember ősei között géncserére került volna sor (a modern ember és a neandervölgyiek utolsó közös őse nagyjából fél millió évvel ezelőtt élt), mert hogy a neandervölgyiek minden emberi populációtól egyforma távolságra álltak.⁸¹

Ezt az állítást aligha lehet felülmúlni, ezért levezésképp következnek néhány patetikus megfogalmazás: „a Földközi-tenger térségében élő népek megélték a politikai zavargások és kulturális átalakulások korát. Ez volt a »tengeri népek« kora” (73. old.); Kroisos „elvakult hatalmi vágyában” támadta meg a perzsákat (126. old.); a lydők és etruszok kapcsolatát „a mai napig mitológikus ragyogás veszi körül” (126. old.), arról nem is beszélve, hogy „szinte mítoszba illik, hogy a pelaszg nép tudományos azonosítása rendre meg hiúsul” (150. old.). A római közigazgatást árnyalja Haarmann azon megfogalmazása, miszerint a rómaiak „csak az i. sz. 198-ban ismerték el [sic!] Numidia történeti térségét külön provinciaként” (141. old.). S vajon ki gondolta volna, hogy „az egyiptomi civilizáció olyan alkotásokat hozott létre, amelyek ma a világ kulturális örökségéhez tartoznak” (59. old.)?

A legszórakoztatóbb mégis a kötet roppant tudományosan hangzó, de teljességgel értelmetlen mondatainak tömkelege, ahol pusztán annyi a kérdés: mit jelentenek?

„A Kaukázus lábánál települtek le az odavándorolt alánok, települési közösséget alkotva a szkíta népesség maradványával. Népi identitásuk egybeolvadt az oszétokéval.” (24. old.) Az oszétok az alánok ivadécai. Akkor kinek a mije olvadt egybe?

„I. e. 2000 körül a protoárja kulturális együttélés kibővül, bevonva nyugati irányban az irániakat és keleti irányban az indoárjakat.” (33. old.) Mind az irániak, mind az indoárjak a protoárjak leszármazottai. Most akkor ki bővült ki kivel?

„A 19. században még nem voltak ismeretesek azok a módszerek, amelyek segítségével mérni lehetett volna az indoeurópai kulturális rétegek kialakulásának idejét, és még nem tudtak az árja kultúrkör szétszóró-

dása előtti populációban kellően differenciálni.” (33. old.) Ezek a módszerek sajnos még ma sem ismertek, és a nevezett populációban most sem tudunk differenciálni (egyáltalán, mi volna az?), csak annyit tudunk, hogy az anatóliaiak és a tokhárok váltak ki legelőbb, de ez kicsit más.

„Az angolszász kultúrkörben (így Indiában is) az árjakkal történeti realitásként való foglalkozás hagyománya töretlen.” (33. old.) Haarmann itt valószínűleg megint az eltérő terminológiát érti félre, hogy ti. angolul még ma is „Aryan”-nek nevezik sokszor az indo-iráni (*Indo-Iranian, indoiranisch*) ágat és „történeti realitást”.

„A dák népcsoport úgy alakult ki, hogy a régebbi thrák hagyományra épült fiatalabb dák identitás elkülönült.” (56. old.) Ezt tényleg nem értem (különösen, mivel azt senki sem állítja, hogy a dákok a thrákok leszármazottai lettek volna).

A korai neolitikumban bizonyosan egymást követő természeti események „mélyrehatóan megváltoztatták a természeti környezetet, és az embereket fejlettebb technológia alkalmazására ösztönözték” (67. old.). De vajon a Fekete-tenger példának felhozott kialakulása milyen fejlettebb technológia alkalmazására sarokolta a neolitikum emberét?

Az igazán veretes, de tökéletesen üres (hovatovább blőd) mondatokból legyen szabad kettőt hosszabban idéznem:

„Egyiptom kulturális örökségét Európa számára a modern történelemszemlélet egyetememes történelmi nézetből újraértékelte, amit a harmadik világ államaiban a gyarmatosítás utáni korszakban lejátszódtól politikai megrázkódtatások és más Európán kívüli hatások váltottak ki.” (60. old.)

„Különösen nagy hangsúlyt kapott az »orientalizmus-vita« az újabb időknem [sic! időknben?] az európai azon fáradozása következtében, hogy megvizsgálják nyugati civilizációjuk eredetét – annak az erősödő integrációs mozgalomnak a keretében, amely már egész Nyugat- és (az EU-államok 2004 utáni összetétele szerint) Közép-Európát, hamarosan pedig Délkelet-Európát is érinti.” (61. old.)

78 ■ Az állítólagos indoeurópai-kaukázusi kapcsolatok egyik legújabb, módszertanilag igencsak elrettentő „elemzése” (Johanna Nichols: The Epicentre of the Indo-European Linguistic Spread. In: Blench–Spriggs: *i. m.* [43. j.] 142–145. old.) megmutatja, miért nem beszélhetünk ilyen kapcsolatokról. *Nota bene*, az effajta eljárásokat már több mint két évtizede joggal kritizálta Igor M. Diakonoff: On the Original Home of the Speakers of Indo-European. *JIES*, 13 (1985) 122–140. old.

79 ■ Igor M. Diakonoff – Sergei A. Starostin: *Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language*. MSS Beiheft 12. Kitzinger, München.

80 ■ A nézet alapos kritikája kaukázusi nyelvészekről: Wolfgang Schulze: *Kratylos*, 32 (1987) 154–159 old. itt hiányzik a cikk címe!; Riëks Smeets: On Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language. *BiOr*, 46 (1989) col. 259–279. old.

81 ■ Magyarul lásd Spencer Wells: *Az ember útja. Egy genetikai Odüsszeia*. Ford. Kovács Tibor. Akkord, [Bp.], 2003. 133–136. old.; Chris Stringer – Peter Andrews: *Az emberi evolúció világa*. Alexandra, Pécs, 2005. 180–181. old.; vö. még Matthias Höss: Neanderthal population genetics. *Nature*, 404 (2000) 453–454. old. további irodalommal.

Sapientia sat. Mint látható, a magyar kiadás elég komoly feladat előtt állt: a kötet gyakorlatilag csak egy alapos átdolgozás után lett volna kiadható (ha már mindenáron ezt a könyvet kellett kiadni, amit én határozottan ellenjavalltam volna). Ez a munka meg is kezdődött – amint a szakmai lektor gondos szövegbéli és bibliográfiai kiegészítései mutatják –, de valamiért nem fejeződött be. Számomra ismeretlen okokból figyelme csak bizonyos szócikkekre terjedt ki, melyek a kötetnek körülbelül egyharmadát teszik ki – abban ugyanis bizonyos vagyok, hogy ha látta volna, nem hagyta volna szó nélkül a fentebb kifogásolt részeket. Ezt a sejtésemet támasztja alá, hogy számos kiegészíteni-, illetve javítanivaló maradt a lektor szakterületének szócikkeiben is.

A recenzensnek a kötetet olvasgatva elég gyorsan *déjà vu* érzése támadt. Lexikon tartalmaz jó dolgokat, de félművelt módon ezt a legkülönbébb helyeken spékeli meg oda nem illő állításokkal és tárgyi tévedések tömkelegével, s mindeközben a lexikonhoz illő stílus olykor átcsúszik valami bombasztikus, nagyon tudományosnak ható, de üres szövegelésbe. Igen, ez a Wikipédia, és Harald Haarmannnak sikerült megvalósítania a fából vaskarikát, a nyomtatott online enciklopédiát, a letűnt népek wikipédiáját. Így, ahogy diákjaimat lebeszéltem a wikipédia használatáról, a leendő olvasókat is csak lebeszélni tudom e kötet kézbeviteléről – kivéve, ha van egy ókortudós ismerősük, aki előbb gondosan végigjavitja a kötetet. □

Megjelent az

anB|okk

Közéleti Tudományos Magazin
2008/ 1-2. „TÉRKÉPVÁLTÁS”
című száma

Rendszerek és emberek

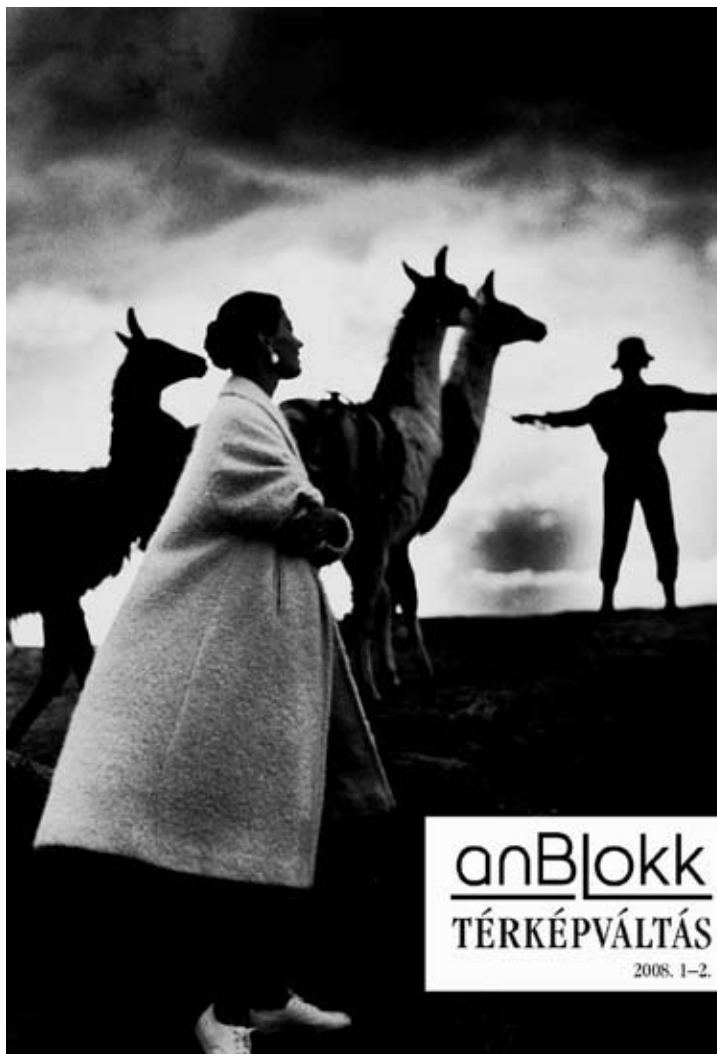
Halmi Gábor: Rendszer – Váltás – Skatulya. A poszt-szocializmus antropológiai értelmezései
Zombory Máté: Rendszer-váltás
Gagyi Ágnes: Kelet-európai múlt, globális jelen. A Dilema Veche poszt-kommunizmus-száma
Berkovits Balázs és Oblath Márton: Ki nevel a végén? Rendszer-váltás és az „értelmi fogyatékoság” diskurzusai
Kovai Melinda: „Tegyük fel, hogy ez a két orvos tényleg amerikai kém.” Politikai „antipszichiátria” az 1960-as években
Horváth Kata: „Ez egy keresés”. Pigniczky Réka Hazatérés című dokumentumfilmjéről
Kovai Cecília: Oly nehéz a választás! Az István, a király és az értelmezés kényszerei

Égtájak és tájolások

Laczó Ferenc: „Kunbélás rapperek Keletre menjete!” Reflexiók kommunizmusról és a Kelet-, Nyugat- és Európa-referenciákról
Éber Márk Áron: Sziszifusz hegymenetben. Meleghegy Attila On the East–West slope c. könyvéről
Sevgyi Adak és Ömer Turan: Hány híd köti össze a „Keletet” a „Nyugattal”?
Igor Tchoukarine: Jugoszlávia, az egzotikum és a különbözőségek keresztútja
Zombory Máté: Pörgetős történelem: használati utasítás a magyar nemzeti képzeleti térképhez
Sztefan Krasztev - Pulay Gergő: Hősök helyett közvetítők. Beszélgetés Alekszandar Kjoszszev kultúrakutatóval

Eltérülő terek

Pulay Gergő: Világzene – kinek a zenéje? / A clejani cigányok esete a világgiacon
Tóth Benedek: Média-tér
Gagyi Ágnes: A GóbbéPortál és a Székely Ökokoösség kezdeményezés
Lengyel Fruzsina: Izlandtól a zen kertig: a táj formai idézetének jelentései a land art párhuzamain keresztül két művészeti installációban
Kovai Cecília: Három metafora és egy történet a transznacionalizmus antropológiájából. Ulf Hannerz Flows, Boundaries and Hybrids: Keywords in Transnational Anthropology című esszejéről

anB|okk
TÉRKÉPVÁLTÁS
2008. 1–2.

ÁRA: 1250 Ft
Postai utánvétellel megrendelhető és kedvezményesen megvásárolható:
Gondolat Könyvesház (Bp. Károlyi Mihály u. 16.) Telefon: (1) 266-4999
Szerkesztőség: anblokk.szerkesztoseg@gmail.com
www.anblokk.hu